

ÖLÜM GERÇEĞİNİN TÜRK KÜLTÜRÜNE ve ANADOLU TÜRK ŞİİRİNE YANSIMASI

*Abdulkhakim KOÇIN**

ÖZET

“Yaşayan her şeyin ölümlü olduğu” gerçeği bütün insanlar tarafından kabul edilmiş, ancak ölüm, kapalı bir olgu olduğundan, farklı kültürlerdeki insanlar tarafından değişik şekillerde algılanmıştır. Diğer kültürlerde olduğu gibi Türk kültür ve şiirinde de ölüm konusu önemli bir yer tutar. Henüz İslâm’ı kabul etmedikleri dönemlerde de Türklerde ahiret inancı vardı ve ölüm onlar için büyük bir korku ve endişe kaynağı idi. İslâm’ın kabulü ile birlikte yaşam biçiminin yanı sıra ölüme bakış açısı da kısmen değişti. Ölüm, artık “korku ile ümit” arası bir çizgi oldu. Çünkü İslâm inancında kaçınılmaz olan ölüm, bir yok oluş değil, ruhun bedenden ayrılışı, yeni bir hayatın başlangıcıdır. Ölüm gerçeğinin şiirimize yansımaları da bu inanç sisteminin ölüm konusundaki görüşüne paraleldir. Bu çalışmada, ölüm gerçeği, Türk kültürüne ve Anadolu Türk şiirine yansımaları konusu incelenerek bir sonuca varılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Türk Kültürü, Türk Şiiri.

ABSTRACT

The Reality of Death It’s Effect on Turkish Culture and Anatolian Turkish Poetry

It has been accepted by all people that “all living things are mortal”. However it was perceived in different cultures different ways due to its un-experimental nature. Like other cultures death, is an important subject in Turkish culture and literature. Before Turks accepted the İslâm as religion they had some beliefs about the life after death. In spite of this they were also afraid of death and became worried before they embraced İslâm.

* Yard. Doç. Dr.; Karaelmas Üniversitesi, Ereğli Eğitim Fakültesi, Öğretim Üyesi

After accepting Islâm Turks' view of death and their lifestyle has changed, widely. Accordingly death has been treated in a lifeline between "fear and hope". According to the Islâm, death is an unavoidable end and the seperation of the soul from the body. And it's the begining of a newlife. The handling methods of Ottoman poets' to death is the same as Islâm. In this article the truth of death, its effects on Turkish culture and literature and the approaching methods of Ottoman poets' to death has been researched.

Key Words: *The Death, Turkish Culture, Turkish Poetry.*

GİRİŞ

Yaşayan her şeyin ölümlü olduğu gerçeği her ne kadar tüm insanları birleştiriyor ise de, farklı zaman dilimlerinde, farklı coğrafyalarda yaşayan, farklı etnik yapı ya da inançlara sahip olan insanlar tarafından ölüm yine de değişik şekillerde algılanmaktadır. Tecrübeye kapalı bir olgu olan ölümün bu algılanma biçimlerine geçmeden önce ölüm kavramının nasıl tanımlandığına bakmakta yarar vardır.

Kamus-i Türkî'de ölüm şu şekilde tanımlanır: "*Yaşamaz olmak, can vermek, terk-i hayat etmek, vefat, irtihal etmek, fevt olmak, solmak, yumuşamak, pejmurde olmak, kıvamu gaib edip düşmek, pek ziyade sıkılmak, pek şiddetli korku veya dehşet ve ızdırap ve zahmet çekmek, hükmü kalmamak*"(ŞEMSEDDİN SAMÎ, 1978: 222).

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'te ise, "*ölüm*" kelimesi yerine, Arapça karşılığı olan "*mevt*" kelimesi yer almaktadır. Bu kelimenin karşılığı olarak da şu anlamları görmekteyiz: "*Mevt: ölüm; tasavvufta benliği öldürme. Mevt-i ahmer: Meşakkatli, kanlı ölüm; tasavvufta nefse karşı koyma. Mevt-i Ahzar: az yiyeceğe, eski yamalı giymeye razı olma. Mevt-i ebyaz: Anî ölüm, tasavvufta açlık. Mevt-i esved: Gırtlacağı sıkılmak veya suya atılmak suretiyle husule gelen ölüm, halkın eza ve cezasına katlanma. Mevt-i hâ'il: korkunç ölüm. Mevt-i hükmî: Hukukta, mevkut olan, yani kaybolup hayat ve memâtı malum olmayan kimsenin vefatına yargıç tarafından hükm olunması. Mevt-i takdiri: Hukukta iskatı halinde gurre lazım gelen ceninin sanki sağken öldürülmüş gibi sayılması hâli*" (DEVELLİOĞLU, 1984:761).

Teoloji ve felsefenin temel kavramlarından biri olan ölüm kavramı için Ahmet Cevizci'nin Felsefe Sözlüğü'nde(CEVİZCİ, 1997) ve Ömer Demir/Mustafa Acar'ın hazırladıkları Sosyal Bilimler Sözlüğü'nde (DEMİR/ACAR, 1992), "*ölüm*" kavramına bir tanım getirilmemiştir. Bunlardan sadece Ahmet Cevizci, sözü edilen sözlüğünde ölüm korkusunu "*insan varlıklarının bu dünyadaki varoluşlarının son bulacağı gerçeği karşısında duydukları korku*" şeklinde tanımladıktan sonra bu korku ile ilgili

olarak kimi felsefecilerin aşıya bir kısmını aldığımız Şu görüşlerine yer verir: “İlkçağda Platon, felsefe yapmanın ölmeyi öğrenmek, ölmeye hazırlık yapmak olduğunu söylemiŐtir. Helenistik dönem düŐünürlerinden Lukretius ve Epiküros ise, maddeci dünya görüŐüyle ölümden korkmanın anlam-sızlığını ifade etmiŐlerdir... Helenistik dönemin diğer bir okulunu meydana getiren Stoacılık, lm korkusunun üstesinden ancak ve ancak ölümü sürekli olarak düŐünmek suretiyle gelinebileceğini ne srmiŐtr...

Ortaçağ düŐüncesi, ölüm korkusunun üstesinden gelinebileceğini söyleyen Helenistik dönem düŐünürlerinin tersine ölümün insanın işlediği günahın cezası olduğunu, insanın ölüm konusundan yalnızca Tanrının inayetiyle kurtulabileceğini söyler...

Yzyılıımızda Epikürosçu görüŐü yineleyen Wittgenstein’a göre de ölüm, yaşamın bir parçası değil, fakat sınırdır”(CEVİZCİ, 1997: 529). Orhan Hançerlioğlu’nun İnanç Sözlüğü’nde ise, lm, “Çeşitli inançlara konu olan, yaşamın sona ermesi olayı” Şeklinde tanımlandıktan sonra ilkçağ mitolojilerine göre insanların ilkin ölümsüz oldukları, Allah’ın emirlerine karşı geldiklerinden dolayı lmszlklerini yitirdikleri ve ölümlü hale geldikleri belirtilir(HANÇERLİĞLU, ?:479).

ÇalıŐmanın sınırı göz önünde tutularak, burada zikredilmeyen, ancak kültür ve edebiyat sahamızda kullanılan lgatlerde de ölüm kavramı için yukarıda verilenlere benzer tanımlar yapılmaktadır.

Bazı Eski Kültürlerde lm

lmle ilgili olarak yapılan bu tanımların yanı sıra yukarıda da belirttiğimiz gibi ölümün zaman zaman çok farklı Şekillerde algılandığı ve bu yüzden ölümle ilgili olarak çok farklı uygulamaların yapılageldiği de kaynaklarda belirtilmektedir. Örneğin, lmn bir son olmadığına inanan eski Meksika halkı olan Aztekler, l gömme törenlerinde ölen kiŐiyi, öte dünyaya giden yol üzerinde var olduğuna inandıkları Chiuhnahuapan nehrinin derin sularından geçirmek için boynuna pamuk bir ip bağladıkları köpeği keserek cesetle birlikte gömer ya da yakarlardı (ERGİNER, 1997: 74).

Borneo Kayanları arasında ölen kişinin köleleri, kleliklerinin öte dünyada da süreceği inancıyla ldrlrlardı (ERGİNER, 1997:7).

Marko Polo ise, Seyahatnâme’sinde 13. yüzyılda Güney Hindistan’da Kral Maabar’ın korucu ve seyislerinin, öte dünyada da onun hizmetine girebilmek için kendilerini Kralın yakıldığı ateşe attıklarını anlatır (ERGİNER, 1997: 76).

Adamson Hoebel de, Kuzey Amerika yerli kabileleri ile Eskimolar’ın, ölmüş yakınlarının ve atalarının ruhlarının yeniden evlerine dne-

ceklerine inandıklarını, bu yüzden ata ruhlarının yollarını şaşırtıcı pratikler uyguladıklarını belirtmektedir. Bunlardan örneğin Ova Yerlileri ve Navaholar ölü çıkmış evi yıkarlardı. Shoshonlar, ölünün ahşap evini yıkıp, eski evden birkaç yüz adım uzakta yeni bir ev inşa ederlerdi. Eskimolar ölünün cesedini açtıkları bir koridordan çıkardıktan sonra ruhun herhangi bir biçimde ana kapıyı bulsa bile içeriye girememesi için cesedin evden çıkarılışını izleyen üç gece boyunca evin ana giriş kapısının zeminine bıçaklar yerleştirirlerdi (ERGİNER, 1997: 113).

Mezopotamyalıların inancına göre ise ruhlar genellikle mezarda yeraltı dünyasında sükun içinde bulunuyorlardı. Ancak belli mezarları olmayan ölümlerin, öldürülmüş ve gömülmemiş kimselerin, hayatta iken belirli işleri yapmadan, muratlarına ermeden ölenlerin, çocukların, doğum yapma sırasında ölen kadınların, çölde açlıktan susuzluktan ölenlerin, kimsesizlerin gariplerin ruhları bu durumda değildi. Bu ruhlar tehlikeli sayılmaktaydı. Yine Mezopotamyalıların inançlarına göre rahatları yerinde olmayan bu gibi ruhlar bu sebeple bir bedene girme ümidiyle ortalıklerde huzursuz bir şekilde dolaşmaktaydılar (SAYILI, 1982: 418).

Antik Yunanlılarda da öte dünya inancı vardı. Yunan mitolojisine göre Afrodit'in sevdiği yakışıklı genç Adonis, avda ölünce tanrıça onunla birlikte olabilmek için yılın yarısını öbür dünyada geçirmeye başlardı (LAWRENCE, 1996: 89).

Ölümlü oldukları halde bakteriler, bitkiler gibi, görünüş olarak hayvanlar da bireysel olarak ölümlü olduklarını bilmemektedirler (AMBLARD, 1995: 128). Ölümlü olduğunun bilincinde yegane canlı türü olan insan soyu, gerek bu örneklerde gerekse M.Ö. 18.yüzyılda Eski Babilce olarak yazılan, ölümsüzlüğü konu edinen ve dünya edebiyatının da ilk büyük destanı sayılan Gilgamiş Destanı'nda da görüldüğü gibi(KRAMER, 1998:133-172) tarih boyunca ölümsüzlüğü yakalamak için uğraşmış, onu yenmek için çareler aramıştır. Ne var ki, karşısında çaresiz kalmış, şaşkınlığa düşmüş ve korkusundan kurtulamamıştır. Ölüm karşısındaki bu çaresizlik ve korku, ateizm gibi insan merkezli düşünce sistemlerinde ise, had safhadadır. Ölüm onlar için kesin bir yok oluşturu ve onlar, ölümü hayvanların ölümü, otların kuruması gibi algılıyorlar(SEZGİN, 1993: 18).

Semavî Dinlerde Ölüm

Allah inancını ve âhiret yaşamını esas olan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi semavî dinlerde, ölüm, Allah'ın takdirindedir ve insanlar için zorunludur. Ölümsüz olan sadece Allah'tır. Yahudilerin, kaynağı pek açık olmayan kitaplarında ise, Hz. Adem'in ölümünde onu gömmek için Gökten meleklerin indiği ve hatta Hz. Adem'le Hz. Şit'in yaşadığı çağlarda ölümlerin bedenlerinin çürümediği, Hz. Şit'in ölümünden sonra bu durumun değiştiği

ifade edilmektedir(LINGS, ? :32). Hristiyanlıkta ise, bedenlerini kiliseye emanet etmiş ölümler, tıpkı Ephesus'taki yedi uyuyanlar(Ashab-ı Kehf) gibi, uyumaya gelmektedirler ve mahşer gününe kadar huzur içinde olacaktırlar. O gün geldiğinde Göksel Kudüs'te uyanacaklardır. Sevap ve günahlarının hesap edilmesi söz konusu değildir. Kilise üyesi olmayan, kiliseye emanet edilmeyen kötülerin, ölümlerinden sonra yaşamaya hakları yoktur. Hristiyanlara göre bunlar uyanmayacaklardır(ARİÉS, 1991:31). Ancak, 13. yy'dan itibaren bu inanç kısmen değişmiş, ölen herkesin hayatının terazisine göre yargılanacağına, sevap ve günahlarının birbirinden dikkatle ayrılacağına inanılmıştır(ARİÉS, 1991:33).

Ne var ki, Hristiyanlar yine de ölümü hatırlamaktan ve ölümlerin yakınında olmaktan kaçınmışlar ve mezarları kutsal yerler haline getirerek, kendilerine belli bir uzaklıkta tutmuşlardır. Nitekim Aziz Ioannes Chrysostom, İncil'i anlama toplantısında "*Kentin içine asla mezar yapmaya dikkat edin... Ölümleri, yediğiniz ve uyuduğunuz yerin yakınına değil de İsa'nın bedeninin yakınına koymalısınız*" diyerek, kiliselere gömmelerini istemiştir(ARİÉS, 1991: 14). Bu durum, hala eski inançların yaşadığını, eski kavimlerde olduğu gibi ölümlerden korkulduğunu gösterir.

Müslümanlarda ise durum farklıdır. Ölümler, özellikle Anadolu'da çoğu kez sık uğrak yeri olan cami kenarlarına ya da kendi evlerine yakın arazilerin içine defnedilirler. Çünkü İslâm'da ölüm, yaşamın bir parçasıdır. Kur'an-i Kerîm'de bu durumu açıklayan âyetlerden bir iki tanesinin meâli şöyledir: "... *Artık onların ecelleri gelince ne bir an gecikebilirler ne de öne geçebilirler*"(YILDIRIM, ? :3338).

Bir başka ayette "Her can ölümü tadacaktır"(YILDIRIM, ? :3904) buyrulur.. Bunların yanı sıra Kur'an-i Kerîm'de ölümden sonra dirilmenin ve dirildikten sonra hiç ayırım yapılmadan hesaba çekilmenin kaçınılmaz bir gerçek olduğu da şu şekilde ifade edilir: "*Her canlı ölümü tadıcıdır (tadacaktır).(Amellerinizin) karşılığını ancak kıyamet günü tam olarak göreceksiniz. Artık kim ateşten uzaklaştırılıp cennete sokulursa, gerçekten o kurtulmuştur. Dünya hayatı ise, aldatıcı bir yararlanma ve geçimlikten ibarettir.*"(YILDIRIM, ? : 1163). İslâm inancında şehit olarak ölmek ise, nimetlerin en üstünüdür. Kuran-i Kerîm bu hususu şu şekilde açıklar: "*Şüphesiz ki Allah, Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'an'da vadettiği bir hak olarak, karşılığında kendilerine cennet verilmek üzere mü'minlerden canlarını ve mallarını satın almıştır. Onlar Allah yolunda savaşmışlar, öldürürler ve öldürülürler...*"(YILDIRIM, ? :2599). Hz.Peygamber de ölümü bir son olarak değil, bu dünyadan bir ayrılış olarak görür. O'nun, oğlu İbrahim'in vefat ettiği sırada söylemiş olduğu şu hadis, ölüme bakışını açık olarak ortaya koyar: "*Gözümüz yaş döker, kalbimiz hüznün çeker, fakat Rabbimizi razı etmeyecek söz sarf etmeyiz. Ey İbrahim! Senin ayrılmandan bizler üzgünüz*" (CANAN, 1995:245).

İslâm'da ölüm kavramıyla ilgili örnekler, şüphesiz banlardan ibaret değildir. konu belki can, canlı, ölümsüzlük gibi zıt kavramlarıyla ve ayrıca ruh, nefis ve özellikle ecel gibi kavramlarla birlikte ele alınmalı ve bunlarla ilgili Kur'an'da yer alan yirmiyi aşkın âyet ve daha pek çok hadisle açıklığa kavuşturulmalıydı. Ancak bunun, bir makalenin sınırları içinde mümkün olmadığı konunun uzmanlarınca bilinmektedir.

“Dünyanın süsünden yüz çevirmek, insanların meyl edegeldiği geçici lezzetlerden korunmak, halk ile beraber Hakk'a yönelmek” (İZ, 1981: 34) şeklinde tanımlanan tasavvufta ise ölüm, korkulur olmaktan çıkıp adeta özlenir bir hale gelmiştir. M.İsen'in de belirttiği gibi bu düşüncede ölüm, hiçbir zaman genellikle ona yüklenen olumsuz anlamı çağırıştırılmaz (İSEN, 1994:26). Aksine, fenâ ile bekâ arasındaki perdenin kalkışıdır. Tasavvufta asıl sevgili Allah'tır. Bu anlamda ölen kişi Allah'a, başka bir ifade ile sevgilisine kavuşmuş olacaktır. Bu bakımdan ölüm kesinlikle bir yok oluş değil, bir Hakk'a yürüyüştür; dolayısıyla bir vuslattır. Ölüm hadisesiyle ruh bedenden ayrılıp Mevlâsına kavuşur. Bu yüzden tasavvuf tarihinin önde gelen isimlerinden biri olan Mevlânâ Celâleddin-i Rumî, ölüm gecesini *“şeb-i arus”* olarak nitelendirir (ALKAN, 1999: 26). Mevlânâ gibi Türk kültür ve edebiyatını uzun süre ve derinden etkileyen ve yine mutasavvıf bir şair olan Yunus Emre de eserlerinde korkunç mezar tasvirlerini yapmasına rağmen, ölümü ebediyete açılan bir kapı olarak görür ve şöyle der:

*Ölümden ne korkarsun çünkü Hakk'a yararsun
Belki ebedî varsun ölmek fâsid işidir* (TATÇI, 1997: 86)

Tasavvuf cereyanının İslâm dünyasında ve Anadolu'da yayılmasını sağlayan önemli isimlerden biri olan ve Yûnus Emre ile aynı dönemlerde yaşayan Gülşehri ise, ölüm ve hayatı ana tema olarak işlediği Feleknâme'de ölümü fanî hayat ile bakî arasında bir perde olarak görür ve şöyle der: *“Perde ortadan kalkınca vücut vücuda, can da cana ulaşır. Öyleyse ey melekler bilin ki, ecel ile ancak vücut bozulur, cana halel gelmez”*(KOCATÜRK, 2000:44)

17. yüzyılın mutasavvıf şairlerinden Aziz Mahmud Hüdâyî de ölümün bir vuslat olduğuna inanır. Bu yüzden ölümü, en büyük bayram (îd-i ekber) olarak addeder ve her kesin muradının bu olduğunu söyler:

*Bir âşık irişse sana
Ol îd-i ekberdür ana
Budur murâd önden sona
Rabbüm meded Mevlâm meded* (HÜDÂYÎ, h.1287: 50)

Yine mutasavvıf bir şair olan ve Yunus tarzı söyleyişin bu yüzyıldaki en kuvvetli temsilcisi sayılan Niyazî-i Mısırî de dünya hayatını bir

ayrılık karanlığı olarak görür. Ölümü de vuslat sabahına benzetererek, bu sabaha erişmek için şu şekilde niyâzda bulunur:

Zulmet-i hicrinde bîdâr olmuşum yâ Rab meded

İntizâr-i subh-i didâr olmuşum yâ Rab meded (KURNAZ, 1992:

131)

Mutasavvıfların ölüm konusundaki görüşlerine baktığımızda tamamına yakınının bu verilen örneklerde de görüldüğü gibi, dünya hayatını bir ayrılık, ölümü de bir “vuslat” ya da “vasıta-i vuslat” olarak algıladıklarını görürüz.

İslâmiyetten Önceki Türk Kültüründe Ölüm

Ölüp dirilmeye ilişkin inanç biçimi eski Türk boyları arasında da yaygındı. Bahaddin Ögel, bu Türk boylarının ölümlerini, atları ve silahları ile gömdüklerini belirtir (ÖGEL, 1971: 17). Ayrıca Orta Asyalı Türk kavimlerinden olan Kumanların ölü gömme adetleri hakkında da ünlü seyyah Rubruk’un şu bilgileri verdiğini söyler: “Kumanlar, ölümlerinin üzerine büyük bir tepelik yaparlar ve onun üzerine de bir insan heykeli dikerlerdi. Heykelin yüzü daima doğuya doğru çevrilirdi... Mezara ölünün içmesi için kırmızı ve yemesi için de et koymuşlardır”. Ögel bu bilgileri aktardıktan sonra “mezara yemek ve içki konması adeti”nin eski bir Orta Asya göreneği olduğunu söyler (ÖGEL, 1991: 296). Gagauzlar, ölüye giydirilmiş olan elbisenin ceplerine para da koyarlardı (KALAFAT, 1998:143). Hazar Türkleri ise, ruhları geri gelmesin diye nehir yataklarına ve pınarlara gömerlerdi (KALAFAT, 1998:146). Bütün bunlar, Türklerin eskiden beri ruhun ölümsüz olduğuna inandıklarını gösterir. Bunun yanı sıra Maniheizt Uygurlardan kalma sekiz şiirden birinde ölüm, birinde cehennem tasvir edilmektedir. Ölüm tasvirinin yapıldığı şiirin ilk iki dördlüğünün gönümüz Türkçesine çevirisi şu şekildedir:

Sonunda yine şu ölmesi var

Karanlık tamuya düşmesi var

Binlerce şeytanlar gelir derler

Dumanlı şeytanlar hükmeder derler

Karanlık gece gibi çöker derler

Sıkıntı (yüreğe) düşer derler

Göğse oturup bastırır derler

İnkarcı ruhlar çıkar derler (TEKİN, 1986: 17)

Cehennem tasvirinin yapıldığı şiirin bir dörtlüğünün yine günümüz Türkçesine çevirisi ise şu şekildedir:

*Aksi kılı kart şeytan gelerek
İnkarcı ruhları tutarak
Karanlık tamuya çeker derler
Baş aşağı edip tıkar derler* (TEKİN, 1986: 18)

Gagauzlarda da buna yakın bir inanç söz konusudur. Ancak onlar, şeytanın değil, can alıcı meleklerin insanın göğsüne basarak canlarını aldıklarına inanırlar(KALAFAT, 1998:142).

Türk edebiyatında ölüm üzerine yazılı şiirlere bilindiği gibi İslâm'dan önceki dönemde “sagu”, halk edebiyatında “ağıt”, klasik Türk edebiyatında ise “mersiye” denmektedir (PALA, 1989:126). Edebiyatımızda bu türün en eski örneklerinden biri de Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugati't-Türk'te yer alan Alp Er Tonga için yazılmış sagudur:

*Alp Er Tonga öldi mü
Issız ajun kaldı mu
Özlek için aldı mu
Emdi yürek yırtılır* (ATALAY, 1939: 41)

Alp Er Tonga için yazılan bu dörtlükte dikkatimizi en çok çeken husus, ölümden feleğin sorumlu tutulmasıdır. Bu şekildeki bir yaklaşım biçimi, ilerde vereceğimiz örneklerde de görüleceği gibi, İslâmiyetten sonraki Türk kültür ve şiirinde de aynen devam etmiştir. Bunun gibi eski Türk halk inançlarında önemli bir yere sahip olan “ata ruhlarının evleri ziyaret edip onların hayır ve şerle uğraştıklarını gözlemledikleri” (KALAFAT, 2002:41) şeklindeki inanç biçimi de halen devam etmektedir.

İslâm öncesi Türk şiirinde ölümle ilgili metinler şüphesiz bunlardan ibaret değildir. Budist Uygurlardan kalma ölüm ve fânîlik üzerine yazılmış pek çok şiir vardır. Bunlardan özellikle Antik Yunan'da olduğu gibi, Budist Uygurlarda da ölümlü tanrılardan söz eden şu dörtlük, Uygur Türklerinin ölüme bakışlarını çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır:

*Ruhlar âlemini bilenler
Hânlar sultânlar (ve) beyler
Yüce (ve) nurlu tanrılar
Karşı koyamaz ölüme* (TEKİN, 1986: 31)

Yukarıdaki dörtlükte açıkça görüldüğü gibi, Budist Uygurlara göre ölüm, kimi zaman yüce ve nurlu tanrıların bile karşı koyamadığı bir hal

almıştır. Bu yüzden diğer kavimlerde olduğu gibi, eski Türklerde de ölü için yas törenleri düzenlemek törenlerde ağıt yakmak, haykırarak ağlamak, yüz yırtmak, saç yolmak, elbise parçalamak ve ölü aşı hazırlamak gibi değişik adetler vardı ve bu matem ayinlerine de *yuğ* denirdi. Ayrıca çeşitli Türk lehçelerinde yasla ilgili *ağıt, deşek, sagu, şivan, bayatı, tavsı* ve *köris* gibi yaklaşık elli kelimenin bulunması da bu adetin Türk kültüründeki önemli yerini ortaya koymaktadır (ULUDAĞ, 1998: 470-471).

İslâm'ın Etkisindeki Türk Kültüründe Ölüm

İslâm'ın kabulüyle birlikte Türklerin yaşam biçimlerinin yanı sıra ölüme bakış açıları ve ölüm merasimleri de önemli ölçüde değişmiştir. Çünkü İslâm inancına göre kaçınılmaz olan ölüm, ruhun bedenden ayrılışıdır. Kesinlikle bir yok oluş değildir. Yok olan sadece bedendir. Nitekim Kur'an-i Kerim'in pek çok âyetinde dünya yaşamının sonlu ve nimetlerinin geçici, âhiret yaşamının ise, ebedî olduğu ve son bulmadığı; ölümün ancak bu sonlu yaşamdan sonsuz yaşama götüreceği bir aşama olduğu hususu dile getirilmektedir.

İslâm'ın kabulüyle birlikte ölüme bakış açısındaki bu köklü değişikliğin doğal bir sonucu olarak Araplar gibi eski Türklerde de var olan yas törenlerindeki yüz yırtmak, saç yolmak, elbise parçalamak vb. adetler önemli ölçüde ortadan kalkmıştır. Çünkü İslâm dininde özellikle kadınlar tarafından yapılan bu tür uygulamaların yeri yoktur. Bu gibi uygulamalar Allah'ın takdirine karşı gelmek şeklinde kabul edildiğinden, kaynaklarda belirtildiğine göre İslâm'ı yeni kabul eden kadınlardan bu tür adetleri terk edeceklerine dair söz bile alınmıştır (ULUDAĞ, 1998: 471). Ancak bunun yanında ölü için üzülmeye ve üstünü başını yırtmadan sessizce göz yaşları dökmenin günah olmadığını ifade eden hadisler vardır. Nitekim daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Hz. Peygamber, oğlu İbrahim ölmeye üzere ağlamış ve o an yanında bulunan ve bu duruma anlam veremeyen Hz. Ebubekir veya Hz. Ömer'e, "Gözümde yaş akar, kalbime hüznün çöker, ama dilim Allah rızasına aykırı bir söz söylemez" demiştir (İBNÜ MACE, 1999: hadis no: 1589).

Din bilginleri de ölüm konusunda hassas davranmışlardır. Örneğin İmam Birgivi, "Ağlayıp, inleyip feryad etmesinler... Ruhum kabz olunca gözlerimi kapayıp, çenemi bağlasınlar" der (BİRGİVİ, 1970 : 282-283). Ancak buna rağmen elim ve hazin bir hadise olan ölümden duyulan acıya karşı her insanın aynı metaneti gösterdiğini söylemek de çok güçtür. Bugün olduğu gibi öteden beri Anadolu'nun her yerinde özellikle köylerde bu adetler yer yer devam etmiş; saç yolma, yaka ve yüz yırtma, ağlayıp feryad etme, başa torpak saçma gibi davranış biçimleri zaman zaman edebiyatımıza da yansımıştır. Bazı çevrelerde Hz. Ali'nin çocuklarının şehit edilmesi

dolayısıyla ramazanın on sekiz, on dokuz ve yirincinci günlerinde Kerbelâ faciası nedeniyle yas törenleri düzenlenmektedir. Bu törenlerde *muyeger* ve *nevhâ-künende* denilen ağıtçılar bıçaklarla başlarını yarar, yüzlerini keserler, *zincir-zenler* zincirlerle sırtlarını döverler ve *sine-zenler* göğüslerine vurur, çığlıklar atarlar. Bu törenlerde ayrıca *şebih* denilen Kerbelâ faciası sorumlularının kuklaları yakılır. Bazı tekkelerde de muharrem ayında Kerbelâ hadisesinin yıl dönümü için ayın ve zikir meclisleri tertiplenerek hadiseyi hatırlatan ilahilerin okunması adet haline getirilmiştir(ULUDAĞ, 1998 : 471-2).

Bu tür geleneklerin yanı sıra kültürümüzde ölümle ilgili daha pek çok gelenek, görenek ve zengin bir halkiyat birikimi vardır. Bunların başında daha ölüm olayı gerçekleşmeden meydana gelen ve ölümü çağrıştıran unsurlar gelir. Örneğin evin eşyalarından gelen gıcirtı-çıtırtı, yıldız kayması, köpek uluması, baykuş sesi vb. şeyler, halk arasında ölümün habercisi gibi telakki edilir. Ayrıca, görülen bazı rüyalar da ölüme yorulur.

Ölümden sonraki taziye geleneği de kültürümüzün önemli unsurlarından biridir. Taziye, genellikle ölünün gömülmesinden sonra ölü evinde yapılır. Komşular, akraba ve tanıdıklar ölü evinde toplanır, başsağlığını diler, ölü sahiplerinin acısını hafifletmeye çalışırlar(TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANSİKLOPEDİSİ, ?:179). Tabii ki bu, sadece Türklere mahsus bir adet değil, insanoğlunun ölüm karşısında duyduğu güçsüzlük ve çaresizliğin toplumsal dayanışmayla aşma çabasıdır.

İnsan psikolojisinin en değerli belgelerini oluşturan bu cenaze törenleri bir yerde insanların ölüm karşısındaki acılarını, tesellilerini, umutlarını, umutsuzluklarını, korkularını, çaresizliklerini, iç içe geçmiş pek çok karmaşık duygularını da ortaya koyar. Bu duygular zaman zaman ölü için yakılan ağıtlarla, mersiyelerle ve özellikle Türk Halk edebiyatının en eski anonim, çarpıcı, etkileyici ve özlü anlatım ürünü olan deyim ve atasözleriyle de ifade edilir. Halk edebiyatı ürünleri arasında bu çerçevede yazılmış yüzlerce ağıt gösterilebilir ise de bir makalede bu örnekleri göstermek yerine pek çok örneği içeren Şükrü Elçin (ELÇİN, 1990)'in, Muhan Bali (BALI, 1974)'nin, Ahmet Şükrü Esen (ESEN, 1997)'in, Yaşar Kemal (KEMAL, 1992)'in ve Alpay Kabacalı (KABACALI, 1997)'nin ağıtlar üzerine yaptıkları çalışmaları haber vermek daha yararlı olur sanırız. Klasik Türk edebiyatında yazılan mersiyeler konusunda ise Mine Mengi (MENĞİ, 1983), Mustafa İsen (İSEN, 1994) ve Bünyamin Çağlayan (ÇAĞLAYAN, 1997)'in çalışmalarını belirtmek gerekir.

Bu verdiğimiz örneklerde de görüldüğü gibi, konusu ölüm olan ağıt ve mersiye türünde müstakil çalışmalar yapılmıştır. Bunun gibi genel olarak atasözleri ve deyimler üzerine de müstakil çalışmalar yapılmış (AKSOY, 1971; ACAROĞLU, ?; BİRTEK, 1944; DİLÇİN, 2000; EYÜBOĞLU,

1973-74); ancak, bildiğimiz kadarıyla bugüne kadar ölümle ilgili deyimler ve ata sözleri ile ilgili müstakil çalışmalar yapılmamıştır.

Türk Kültüründe Ölümle İlgili Atasözleri ve Deyimler:

Türk kültüründe ölümle ilgili yukarıda belirttiğimiz gibi müstakil çalışmalar yapılmadığından, yukarıda bir kısmını belirttiğimiz çeşitli kaynakların yanı sıra Şinasî-Ebu'z-Ziyâ (ŞİNASÎ-EBU'Z-ZİYÂ, 1268)'nin, Ahmet Vefik Paşa (AHMET VEFİK PAŞA, 2000)'nin ve Hüseyin Kâzım Kadri (KADRÎ, 1927)'nin hazırlamış oldukları lûgatler gibi değişik kaynaklardan derlediğimiz, ölüm konusundaki bazı deyimleri burada belirtmemizde yarar vardır. Söz konusu kaynaklardan bu konuda tespit edebildiklerimizden bazıları şunlardır:

“Apansız ölüm”; “Ecelinden evvel ölmek”; “Ecelsiz ölmek”; “Meraktan ölmek”; “Öl dediği yerde ölmek, kal dediği yerde kalmak”; “Ölmeden evvel ölmek”; “Ölümden beter olmak”; “Ölümden öte köy aramak”; “Ölüme götürmek”; “Ölmek ölememek”; “Ölüm kalım meselesi”; “Ölüm kol gezmek”; “Ölümlü burun buruna gelmek”; “Ölümlerden ölüm beğenmek”; “Ölümlü dünya”; “Ölümlük dirimlik bırakmak”; “Ölüm sessizliği”; “Ölümlü beklemek”; “Ölümlü görmek”; “Ölümlü gösterip hastalığa razı etmek”; “Ölümlü göze almak”; “Ölümlü öldürmek”; “Ölümlüne çalışmak”; “Ölümlüne susamak”; “Sıralı ölüm beklemek”

Ölümlü ilgili atasözlerinden tespit edebildiklerimizden bir kısmı ise şunlardır: *“Acele eden ecele gider”; “Akla sırt çevirmektense ölüm yeğdir”; “Atın ölümü arpadan olsun”; “Biri ölmeden başkası gün görmez”; “Doğan her şey ölüm konusudur”; “Doğru söyleyene ölüm yoktur”; “Eceli gelmeden insan ölmez”; “Eceli gelen it cami duvarına işer”; “Elçiye ölüm yok”; “Gençler ölüme gider ölüm yaşlılara”; “Her hastalığın sonu ölüm değildir”; “İyi bir ölüm kötü bir yaşamdan yeğdir”; “Kardeş kardeşi uçuruma götürür ama ölümünü istemez”; “Kedinin ölümü fareye bayram olur”; “Kişi ölmekle hatırı ölmez”; “Korkunun ölüme faydası yok”; “Kurt köpeğin öldüğüne ağlamaz”; “Öl benim için öleyim senin için”; “Ölmektense acı çekmek yeğdir”; “Ölmek var ayrılmak yok”; “Ölmek var dönmek yok”; “Ölmek yaşamın bitişidir ama her bitiş ölmek değildir”; “Ölüm Allah'ın emri”; “Ölüm ben geliyorum demez”; “Ölüm bir devedir ki, herkesin kapısına çöker”; “Ölümden ötesi yok”; “Ölümden başka her şeye çare vardır”; “Ölümden korkan yaşamın tadını tadamaz”; “Ölüme çare bulunmaz”; “Ölüme hazırlanan iyi yaşama hazırlanır”; “Ölüm gelince cana baş ağrısı bahane”; “Ölüm haberi erken duyulur”; “Ölüm haberi yalan çıkmaz”; “Ölüm hak miras helal”; “Ölüm ile oç alınmaz”; “Ölüm ile pazarlık olmaz”; “Ölüm kokusunu her kes eşitçe hisseder”; “Ölüm kulübelerin*

olduğu gibi sarayların da kapısını çalar"; "Ölüm sıra ile değil kura iledir"; "Ölümü gören hastalığa razı olur"; "Ölümün dostları yoktur"; "Ölümün yüzü bin türdür"; "Ölümün yüzü soğuktur"; "Ölüm var kalım var"; "Ölüm var vurur geçer ölüm var deler geçer"; "Savaş ölümün şölenidir"; "Uyku ölümün kardeşidir"; "Yiğitten ölüm bile kaçır"; "Yara öldürmez, Yaradan öldürür".

Günlük konuşmalarda kullanılan ve kültürümüze geçmiş ölümle ilgili bu deyim ve atasözlerinin bazen kimi şairlerimizin şiirlerinde aynen kullanıldığına da şahit oluyoruz. Örneğin "Ne yapıp yapmak, her çareye başvurmak, çalışıp çabalamak" anlamlarında kullandığımız "ölmek dirilmek" deyimini Yahya Bey'in bir beytinde şu şekilde geçer:

Buseden kaçma benüm canum kıyâmetde dahi
Dimez ölürlür dirilür bu sırrı Yahya kimseye (TANYERİ, 1999 : 205)

Şeyhî de bir beytinde "Ölmüş kul azad etmek" deyimini kullanmıştır:

Yalan vade ile n'ola şâd idesün
Bir ölmüş kulımı âzâd idesün (KADRİ, 1927: 435)

Bunun gibi, Galib Dede'nin bir beytinde ise, "ölmek var ayrılmak yok" deyimini yer almaktadır:

Ölme var ayrılma yokdur öyle tuttum dâmenin
Gizlesem de âşikâr etsem de cânımsın benim (KADRİ, 1927:435)

Atasözleriyle ilgili olarak da Kütühyalı Kabûlî'nin, "Günah öldürende değil ölendedir" atasözünü aldığı,

Yokdur günah o gamzesi hûnîde bendedür
Şâhum suç öldürende degül bendedür (KADRİ, 1927:435)

beytini ve Cahit Sıtkı Tarancı'nın, "Ölüm ben geliyorum demez" atasözünü aldığı şu dördlüğünü verebiliriz:

Ben geliyorum demez ki ölüm
Kaza belâ adım başınadır
Kişi evde gerek akşamları
Ölürse helallaşarak ölürlür (TARANCI, 1964: 70)

Halk Şiirinde Ölüm

İslâm'ın etkisinde oluşan ve gelişen halk edebiyatında dünya yaşamının faniliği esas alındığından, ölümle ilgili asıl endişe, ölüm anı geldiğinde iman ile geçmemek ya da günahkâr olarak geçmektir. Dede Korkut destanlarının sonlarında yer alan dua motiflerinde şu örneklere rastlanmaktadır: “*Kara ölüm geldiğinde geçit versin, ölüm vakti geldiğinde imandan ayırmasın.*” (AKBIYIK, 1992 : 2). Dikkat edilecek olursa, Dede Korkut, ölümden bahsederken “*kara ölüm*” diye bahsediyor ve “*kara ölüm geldiğinde geçit versin*” ifadesini kullanıyor. Yaşar Akbıyık'ın da belirttiği gibi, burada açık olmamakla birlikte sırat köprüsünden geçişin kolay olması temennisinde bulunulduğu söylenebilir. “*Kara ölüm*” deyimini sıkça rastladığımız, kara talih, kara haber, kara baht, kara gün gibi ifadelerde olduğu gibi, burada da olumsuzluğu, acıyı, şiddeti, matemi ifade etmektedir (AKBIYIK, 1992: 4).

Hakim Süleyman Ata'nın, Âhir Zaman Kitabı'ndaki şu dördlük de bu çerçevede verilebilecek bir örnektir:

*Ey dostlar ölsem benim
Bilmem hâlüm ne bolur
Kirsem yatsam bu gürda
Bilmem hâlüm ne bolur* (KUDRET, 2000:112)

16-17. yüzyıllarda Güney Anadolu'da yaşayan, Halk edebiyatının ünlü şairlerinden Karacaoğlan, ölümü, ayrılık, yoksulluk gibi bir dert olarak görüyor:

*Üç derdim var birbirinden seçilmez
Bir ayrılık bir yoksulluk bir ölüm* (SEZGİN, 1993: 25)

Karacaoğlan'ın aşağıdaki dördlüğünde ise, ölüm bir insan gibi tasavvur edilmiş ve bir pazarlığa girilmiştir:

*Ölüm ardıma düşüp de yorulma
Var git ölüm bir zamanda geri gel
Akibet alırsın komasun beni
Var git ölüm bir zamanda geri gel* (SEZGİN, 1993:71)

Aşık Selmânî ise, aşağıdaki dördlüklerin birincisinde ölümü, bir yerden bir yere göç etme ve aldığı emaneti teslim etme şeklinde düşünürken, ikincisinde toprak olup bir müddet yattıktan sonra insanın tekrar dirileceğini dile getirmektedir:

Bu dünyaya gelen insan

Çeküp göçin gitmektedir

Emanetin bilen insan

Geri teslim etmektedir

...

Selmânî toprak olunca

Bir zaman yatıp kalınca

İsrâfil düdüğü çalınca

Ölen yine bitmektedir (SEZGİN, 1993:90)

Divan Şiirinde Ölüm

Divan şairlerinin ölüm karşısındaki tavrı İslâmî duyarlılığın bir ifadesi gibidir. Ölüm anında imanla göçüp göçememe konusunda korku ile ümit arasındaki çizgidedirler. Bu yüzden şiirlerinde ölüm anını rahat bir şekilde iman ile geçebilmek için aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, Allah'a yalvarıp yakardıklarını görmekteyiz:

Bize son demde imân eyle rûzî

Habîbün hürmetine yâ İlâhî (SEYFÎ, ? : 181)

Ehl-i hâl ile beni haldaş eyle

Zâkir kullarun ile kuldaş eyle

Âhir demde imânı yoldaş eyle

Yâ Rabbi sen anı benden ayurma (ZÂKİRÎ, ? : 60)

Aman âhir nefesde virme lüknet

Ola câri zebânımda şehâdet (VEHBÎ, h.1253: 4)

Kamu cürm u günahum mağfiret eyle inâyet kıl

Dem-i âhirde imân dünyede sabr u kanaat ver (FEVRÎ, ? : 53b)

Yukarıdaki beyitlerde görüldüğü gibi “âhir dem”, “âhir nefes”, “dem-i âhir” şeklinde geçen “ölüm anı” (Divân şiirinde “âhir”, “endîşe-i mevt”, “hâlet-i nez’ ”, “nez’ vakti”, “pençe-i şîr-i ecel”, “sekerât-i mevt” gibi tabirler de kullanılmaktadır) mutlak surette gerçekleşecek olan, beklenen bir andır, bir kapıdır. Herkes o anı yaşayacak ve Ahmet Fakih’in Çarhnâme’sinde yer alan şu beyitinde belirtildiği gibi, sultan olsun, çoban olsun herkes o kapıdan geçecektir:

Ancak bu anın nasıl geçeceği ve bu kapının nasıl geçileceği belli olmadığından, diğer insanlar gibi şairler de endişe ve korku içindedirler. Divân şairlerinin bu korkusu ölümden çok, imansız ya da günahkâr olarak ölmekten kaynaklanmaktadır. Bu yüzden şehadet getirerek ve bütün günahlarından bağışlanmış olarak ölmek için şiirlerinde Allah'a yalvarıp yakarmaktadırlar.

Divân şairlerinin, çok sevdiklerinin ölümleri için yazdıkları şiirlerinde bile isyan kesinlikle söz konusu değildir. Aksine, Feyzî'nin aşağıdaki beytinde görüldüğü üzere, Allah'ın takdirine tam bir teslim oluş vardır:

Elümüzden ne gelür Hakk'a rızâdan gayrı

Biz ana neyliyelim Hakk'a rızâdan gayrı (İSEN, 1994: 509)

Bu konuda tespit ettiğimiz örneklerden divân şairlerinin ölüm karşısındaki bu teslimiyetini somut bir şekilde ortaya koyan bir diğer beyit de Talibî'ye aittir:

Takdîr-i Hak'da çün bu imiş emr-i kâf u nun

Sabr eylemekden özge ne var Hak Hakîm imiş (İSEN, 1994: 505)

Ölmek ve dirilmenin emr-i İlâhî olduğuna inanan divân şairleri, yukarda da ifade edildiği gibi, Allâh'ın takdirine rıza göstermek ve hiçbir şekilde isyan içinde olmamakla birlikte zaman zaman feleğe sitemde bulunmuşlardır. Çünkü onlara göre ölüme neden olan "alçak" felek ya da başka bir ifade ile çarhtır. Bu şekilde sitem edenlerden biri Leylâ Hanımdır. Validesinin ölümü üzerine yazdığı şiirinde feleğe şu şekillerde sitem eder:

Âh iy çarh-i felek dîdemi pür-hun itdün

Vâlidem aldun elümden beni mahzûn itdün

(LEYLÂ HANIM, h.1299:13)

Bu çarh-i gaddâr itmeyüp Allâh'dan hazer

İtdi beni bir olmayacak derde mübtelâ

(LEYLÂ HANIM, h.1299:14)

Bilmem ne cür'etle ana kıydun iy felek

Yandı bu sûz-i gamla hep ins ü peri melek

(LEYLÂ HANIM, h.1299:15)

Divân şiirinde feleğe sitemde bulunulan daha pek çok örnek verilebilir. Örneğin, Lamîî de aşağıdaki beyitte yine feleğe sitem ederek onun kindar olduğunu ileri sürer:

Devlet dîrahtı düşdi yire sâye-vâr âh
Kahrın elinden ey felek-i kînedâr âh (İSEN, 1994: 248)

Terzizâde Ulvî, aşağıdaki beytinde sitemlerini felekle aynı anlama gelen çarha yöneltir ve çarhın zulm ettiğinden yakınır:

Hey meded bir nev-cevâna zulm-i bî-dâd itdi çarh
Ol güzeller şâhına bilmem ne isnâd itdi çarh (İSEN, 1994: 535)

Nadirî'ye göre de, her an bir gülü solduran, (bir insanı ölüme götüren), hasretler içinde bıraktığı bülbüle feryad ettiren(sevdiğini ağlatan) alçak zamandır:

Dehr-i dîn her lahza bir nevres güli berbâd ider
Bülbül-i bî-çâre hasretler çeküp feryâd ider (İSEN, 1994 : 549)

Zatî'nin Sultan Bayezid için yazdığı mersiyedeki şu beyitte ise ölüm, cennet sarayını şereflelendirmek için dünya mülkü olan saraydan feragat etmek olarak telakki edilmiştir:

İdüp sarây-i mülk-i cihândan ferâgati
Gitti müşerref eylemeye kasr-i cenneti (İSEN, 1994: 175)

Bakî'nin Kanunî Sultân Süleymân için yazdığı ve bütün evreni yas tutmaya çağırıldığı mersiyede yer alan şu beyitte de buna benzer bir yaklaşım söz konusudur. Bakî, Kanunî'nin ölümünü, onun Allah'a yakın olma maksadına bağlamış:

Gerdûn-i dûna zâr u zebûn oldı sanmanuz
Maksûdı terk-i câh ile kurb-i İlâh idi (İSEN, 1994: 187)

Şiir sanatı gibi, İslâmî bilgiye de vakıf olan divân şairleri, şiirlerinde sık sık Kur'an'daki âyet ya da olaylara da telmihte bulunmuşlardır. “*el-Fecr*” suresinde “*Ey emin ve tatmin olmuş nefis(ruh)! Razi olduğun, rızaya eriştiğin halde Rabbine dön..*” denilmektedir (YILDIRIM, ? : 6787).

Eyledi azm-i bekâ Hâlid Efendi eyvâh
‘İrci’i ‘ ye olup ez-cân ü gönül fermân-ber
(LEYLA HANIM, h.1299: 16)

beytinde *irci*'i (dön) kelimesiyle yukarıdaki ayete telmihte bulunulmuştur. Dolayısıyla bu beyitte ölüm, aynı zamanda bu fermana uyup “*bekâ*” ya gitme şeklinde güzel bir sebebe de bağlanmıştır. Hayretî'nin,

Çün hitâb-i irci'i irişdi gûş-ı hûşına
Menzil-i aslına azm itdi hemân bî-ihyâr
Cân atup mülk-i bekâya rihlet itdi gördi kim
Kimseye dâru'l-fenâ olmazmış âhir pâydâr (İSEN, 1993:534)

biçimindeki dörtlüğünde ise “*irci*'i” kelimesi ile yukarıda anılan “*el-Fecr*” süresindeki 28. ayete; “*menzil-i asl*” tamlaması ile de divan şiirinde çok sık geçen “*bezm-i elest*”e telmihte bulunulmuştur. Yine divân şiirinde yerine “*bezm-i ezel*”, “*âlem-i ervâh*”, “*elest*”, “*elest vakti*”, “*ezel ahdi*”, “*rûz-i elest*”, “*rûz-i ezel*” gibi ifadeler de kullanılan “*bezm-i elest*” ile ilgili olarak İskender Pala şu bilgileri verir: “*Allah ruhlar alemini yarattığı zaman bütün ruhlara hitaben 'Elestü bi rabbiküm' (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?) buyurunca, ruhlar, 'Kâlû Belâ(Evet, sen bizim Rabbimizsin dediler). İşte o zaman ikrar vermiş insan oğlu, dünya hayatına geldiği zaman bu verdiği söze sadık kalmalıdır. Çünkü Allah, sözünden dönen olmasın diye ruhları birbirine şahit tutmuştur*” (PALA, 1989:85).

Bu açıklamalarda insanların dünyaya gelmeden önce ruhlar aleminde kaldığından, oranın “*menzil-i aslî*” olduğu ifade edilmektedir. Buna uygun olarak bu beyitte de ölümün, “*irci*'i” fermanına uyulup “*menzil-i aslî*”ye dönmek olduğu belirtilmektedir.

Hüdâyî'nin aşağıdaki beytinde de Tevrat, İncil ve Kur'an'da geçen Hz. Yûsuf kıssasına telmihte bulunularak ölüm, kardeşleri tarafından Hz. Yûsuf'u yediği ileri sürülen kurda (KUR'AN-İ KERİM: Yûsuf Sûresi) benzetilmiştir:

Eyler isem n'ola Ya'kûb gibi nâle vü zâr
Âl ile Yûsufumu gürk-i ecel itdi şikâr
Derd-i firkat ne aceb eyler ise cânuma kâr
Kanı ol gözlerimün nûrı Mehemed Şâhum (İSEN, 1994: 475)

Divân şiirinde ölümle ilgili olarak bu tür benzetmelere sıklıkla rastlarız. Örneğin, Hayâlî Bey'in aşağıdaki beytinde ölüm bir köprüye benzetilmiştir:

Bir köprüdür bu âlem-i gilde ecel hemin
K'andan sipâh u mîr ü gedâ vü ganî geçer (KURNAZ, 1996: 79)

Hayâlî Bey'in bu benzetmesi, İslâm inancının, dolayısıyla divân şairlerinin ölümüne bakışlarının özlü bir ifadesidir: Fânî dünya ile bâkî dünya arasında kurulan bir köprü.

Lamîî'nin aşağıdaki beytinde dile getirildiği gibi, ölüm bazen “*şîr-i ecel*” (ecel aslanı)dir. Çarh ejderi elinde zebun olanlar bu *şîr-i ecel* karşısında çaresiz ve şaşkınlılar:

Çarh ejderi elinde zebûn iken ol şehûn
Şîr-i ecel anı nice kıldı şikâr ol (İSEN, 1994: 248)

Aşağıdaki beyitte ise ruh bir kuşa, ömür yeme benzetilmiştir. Kuş nasıl yemini tükettikten sonra uçup gidiyorsa, insan oğlu da sayılı gün olan ömrünü bitirdikten sonra fânî âlemi bırakıp bâkî âleme gider:

Dâne-i ömri meded bağ-ı fenâdan bitti
Murg-i rûhî süzilüp gülşen-i adne gitti (LEYLÂ, h.1299:16)

Divân şiirinde bazen de ten kafes, ruh bu kafeste hapis duran bir kuşa benzetilmiştir. Ölüm ise kuşun kafesten uçması şeklinde düşünülmüştür:

Bu kafesde murg-i dil pervâz edüp
Âşiyân-i kudsa eyleye su'ud (FENAYÎ BAHTÎ, ?:101^b)

Bunların dışında divân şairleri ölümü bazen satrançta olduğu gibi oyunun bitimi şeklinde değerlendirmişlerdir:

Ol rûhî ferruh elinden gitdi fil ü ferzvüât
Ütdi satrancın ecel oldı dirîga şâh mât (İSEN, 1994:168)

Bilindiği gibi, Şâh, divân şiirinde sevgili, satranç ıstılahında ise tevriyeli olarak satrancın en önemli taşı anlamında kullanılmaktadır. Şâh alındığı zaman oyun bitmiş demektir. Mât kuralı diğer taşlar için geçerli olmadığından, sadece şâh-mât edilir. Şâh-mât oyunu bitirmek anlamına gelen bir terimdir. Oyuncu şâh der, rakibin şâhı kaçacak yer bulamaz veya önünde bir taş çekemezse oyun bitirilir (ASLAN, 2000: 22).

Yukarıdaki beyitte de insan ömrü bir satranç oyununa benzetilmiş. Bu oyunda olan insan, sonunda mutlaka mât olur. İnsan ömrünün satranç oyununa benzetildiği örneklerden biri de Esrar Dede'ye aittir:

Ey mîr-i ferzâne-sıfat sürdün piyâde üzre at
Esrâr'ı etdin kîş ü mât şâhım sen ol devletle sag
(HORATA, 1998:434)

16.yüzyıl şairlerinden Nev'î ise, yârı ağıâr ile görmenin kendi ölümü olduğunu söyler:

Mâye-i nakd-i hayat olsa eger didârı
Ölümündür benim ağıâr ile görmek yârı (KADR İ, 1927:436)

Divân şairlerine göre ölüm, bazen Aşkî'nin aşağıdaki beytinde olduğu gibi, ömür meclisinin şarabı, ecel ise o şarabı sunan kişi olarak telakki edilmiştir:

Bezm-i ömrün şarâbıdır çü memât
Ecel ol meclis içre sakîdür (PALA, 1989:142)

Divân şairleri arasında ölümü fânî mülki bırakıp bekâ şehrinde ticarete azm etmek gibi düşünenler de vardır. Buna örnek olarak da Zati'nin yazdığı Sultan Bayezid Mersiyesi'ndeki şu beyti verebiliriz:

Bu fani mülki terk idüp hâce-i kerîm
Azm eyledi ticaret-i şehri bekâ için (İSEN, 1994:176)

Yazımızın bundan önceki kısmında da ifade ettiğimiz gibi, İslâm inancında dünya yaşamı ve nimetleri sonlu, âhîret yaşamı ise sonsuzdur. Ölüm de sonlu yaşamdan sonsuz yaşama götürecek bir aşamadır. Yukarıdaki örneklerde de divân şairlerinin ölüm konusunda buna yakın bir tavır sergilediklerini görmekteyiz. “*Dâr-i fenâ*”dan ayrıldıktan sonra gidilecek yer bellidir ve bu “*dâr-i bekâ*”dır. Başka bir ifade ile sonu olmayan ebedî bir âlemdir; âhîret yurdu. Ancak bütün bunlara rağmen çok sınırlı da olsa divân şiirinde Feyzi'nin aşağıdaki beytinde görüldüğü gibi, zaman zaman “yokluk diyarı” anlamında “*diyâr-i adem*” tabirinin kullanıldığına da şahit oluyoruz:

Çün diyâr-i ademe eyledi azm-i seferi
Bir yire gitti ki asla işidilmez haberi (İSEN, 1994: 508)

Batı Tesirindeki Türk Şiirinde Ölüm

Tanzimatla başlayan Batı tesirinde gelişen Türk şiirinde ise, ölüm konusunda iki farklı çizgi görülür. Bunlardan birinde ölüm karşısında müthiş bir şaşkınlık, korku ve ürperti söz konusudur. Batı tesirindeki Türk edebiyatının önemli temsilcilerinden olan Abdülhak Hamid'in, Beyrut'ta defnettği eşi Fatıma'nın ölümü üzerine yazmış olduğu “Makber” şiirinde ve

Cahit Sıtkı Tarancı'nın ölüm temini işleyen şiirlerinde buna benzer bir tavır sergilenmektedir. Abdulhak Hamit, "Makber" şiirinde önce,

*Ölmek diyoruz nedir bu ta'bir
Cânân mı eder bu hali tefsir*

mısralarıyla ne olduğunu sorduğu, sonra tuzak kuran bir avcıya benzettiği ölüme şu şekilde seslenir:

*Ey mevt niçin bu dâmi kurdun
Canpâremi urmasan n'olurdun* (SEZGİN, 1993:98)

Aynı şekilde Cahit Sıtkı Tarancı'nın,

*Neylersin ölüm herkesin başında
Uyudum uyanmadım olacak* (TARANCI, 1964: 160)

mısraları ile Cemal Süreya'nın,

*Ölüm geliyor aklıma birden ölüm
Bir ağacın gövdesine sarılıyorum* (SÜREYA, 1996: 183)

mısraları da söz konusu bu şairlerin ölüm korkusunu ve insanın ölüm karşısındaki aczini ortaya koyar. Osman Fahri'nin aşağıdaki dördlüğünde ise, ölüm karşısındaki bu şaşkınlık, bu acizlik, bu korku bir kızgınlığa dönüşüyor:

*Ah zâlim ölüm çabuk söyle
Hangi turnaklarınla kıydın ona
Daha layıktı şüphesiz keşki
Seni kurban edeydiler yoluna* (SEZGİN, 1993: 106)

Dünya yaşamının fânîliğini esas alan Tasavvuf şiirinden önemli ölçüde etkilenen divân şiirinde ölümün çehresi o kadar korkunç değildir. Ancak yukarıda bir iki örneğini verdiğimiz Batı tesirinde gelişen edebiyatımızda ise, bu duygu, yerini "hayatın güzelliği ve yaşama sevgisi"ne terk etmiş, yüceltilen bu duyguların ölüm ile sona ermesi, kişinin sevdiklerinden ve hayattan kopması gibi büyük bir felaket olarak algılanmıştır. Ancak buna rağmen söz konusu bu durum, Batı tesirinde Türk şiirinin tamamen bu mecrada olduğu anlamına gelmez. Aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu dönem şairlerimizin pek çoğunun ölüme yaklaşımı divan

ve tekke şairlerinin yaklaşımı gibidir. Onlar da tıpkı divan ve hatta tekke şairleri gibi ölümün aslında korkulacak bir olay olmadığını, aksine yaşanması gereken güzel bir hadise olduğunu dile getirirler. Bunların başında da Necip Fazıl gelir ve ölüm hakkında şöyle der:

Öleceğiz müjdeler olsun müjdeler olsun

Ölümü öldüren Rabb'e secdeler olsun secdeler olsun

(KISAKÜREK, 1994: 150)

Ölüm güzel şey budur perde ardından haber

Hiç güzel olmasaydı, ölür müydü peygamber

(KISAKÜREK, 1994::151)

Ölüm teması üzerine kurulan “Sessiz Gemi” adlı şiirinde Yahya Kemal her ne kadar

Artık demir almak günü gelmişse zamandan

Meçhule giden bir gemi kalkar bu limandan

diyerek ölümü, meçhule yapılan bir sefer gibi görüyor ise de aynı şiirin son beytinde

Birçok gidenin her biri memnun ki yerinden

Birçok seneler geçti dönen yok seferinden

diyerek ölümün korkulacak bir durum olmadığını, aksine mutluluk ve memnuniyet verici olduğunu belirtir(BEYATLI, 1992:83-84). “Rindlerin Ölümü” adlı şiirinde de

Ölüm asude bir bahar ülkesidir bir rinde

diyerek bunu pekiştirir (BEYATLI, 1992:87). Başka bir beyitte de ölüm konusunda şöyle der:

Kaybetti asrımızda ölüm eski hüznünü (BEYATLI, 1992:102)

Faruk Nafiz Çamlıbel'in ölüm konusunda yazdığı aşağıdaki dörtlükte ölüme yaklaşımı ise, mutasavvıfların yaklaşımı gibidir:

Ezeli varlığa candan vurulan aşıklar

Ses alır tâ ötesinde ebedi dünyanın

Yerin altının devam etmesidir bence ölüm

Yerin üstünde görüp geçirdiğimiz rü'yanın (ÇAMLİBEL, 1983: 191)

Bunlar gibi daha pek çok örnek bulabiliriz. Ancak bir bakış açısı kazandırması için bu örneklerin yeterli olduğunu düşünüyoruz. Bunlardan ayrı olarak edebiyatımızda ölüm konusunda dikkatimizi çeken en farklı ve orijinal yaklaşım ise günümüzün ünlü şair ve yazarlarından Sezai Karakoç'a aittir. O ölüme yaklaşımını şu satırlarla ifade eder:

“İnsan bu kadar acıyla ölür. Bir kere daha dirilmek için. Kötüyse ateşe dayanabilmek için... İyiyse, karşılığını alırken, sevinçten ve neşeden ölmek için... Öbür tarafın şartlarına dayanabilmek için, demek ki, sıkı bir imtihandan geçmek gerek. İşte bu imtihan ölümdür.... Bundandır ki, ölüm, Tanrı'nın bir bağıışı oluyor. Fezaya çıkan insanlar nasıl günlerce tecrit ediliyor ve hazırlanıyorsa, ölüm de öteye hazırlıyor” (KARAKOÇ, 1967:3).

Bu yaklaşım biçiminin yanında yine günümüz şairlerinden Suavi Kelam Yazgıç'ın,

*Ey ecel meleği
Ey ecelimin meleği
Ol deyince var edenin bildirdiğini bilirsin
Yalnız onu bilirsin
Yalnız onun bildirdiğince işlersin
Kalbi tut
Kalbi kalbet
Kalbi kaybet gaybe doğru
Kalbi tut* (YAZGIÇ, 2001: 2)

mısralarındaki ölüme yaklaşım biçimi de yine orijinal bir yaklaşımdır.

SONUÇ

Özetleyecek olursak, yaşayan her şeyin ölümlü olduğu gerçeği, bütün insanlar tarafından kabul edilmektedir. Ancak ölüm, tecrübeye kapalı bir olgu olduğundan, gerçek mahiyeti yaşandığında kavranabilir. Bu yüzden canlıların ölüm anındaki müzdarip halleri insanları korkutmuş, dehşete düşürmüş ve bir hal çaresini aramaya sevk etmiştir. Çaresiz kaldığı için de bu korku, ateizm gibi insan merkezli dünya sistemlerinde yaş ilerledikçe büyüyen ve biriken bir korku halini alır. Allah inancını ve ahiret yaşamını esas alan Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm gibi İllâhî dinlerde farklılıklar olmakla birlikte ölüm bu korkunçluğunu bir ölçüde yitirir. Söz konusu bu dinlerde ölümlle ilgili korku ve endişe ölümden çok ölümden sonraki âhiret yaşamından kaynaklanır. Mutasavvıflara göre ise, ölüm bir vuslat, bir kavuşmadır. Bu sebeple beklenen, arzulanan hatta özlenen bir durumdur.

Türk kültür ve edebiyatında da ölüm önemli bir yer tutar. Henüz İslâm'ı kabul etmedikleri dönemlerde de Türklerde âhîret inancı vardı. Ancak buna rağmen, özellikle Budist Uygurlarda ölüm, yine de büyük bir korku ve endişe kaynağı idi. Öyle ki, ölüm onlar için kimi zaman inandıkları tanrıların bile karşı koyamayacağı bir hadisedir. İslâm'ın kabulüyle birlikte Türklerin yaşam biçimlerinin yanı sıra ölüme bakış açıları da önemli bir ölçüde değişmiştir. Çünkü İslâm inancında kaçınılmaz olan ölüm, bir yok oluş değil, ruhun bedenden ayrılışıdır. Bunun doğal sonucu olarak da bu dönemde ortaya konan eserlerde şairlerin ölüm karşısındaki tavrı, İslâm'ın ölüme bakışı ile paraleldir. Bu konuda İslâm'ın öngördüğü "korku ile ümit" arasındaki çizgi özellikle divân şairleri tarafından dikkatle korunmaya çalışılmıştır. Bu yüzden acı duydukları, ızdırap çektikleri, en çok sevdiklerinin ölümleri için yazdıkları şiirlerinde bile kesinlikle isyan etmemiş, ölüm anını rahat bir şekilde geçirebilmek ve âhîret yaşamında azap çekmemek için yalvarıp yakarmışlardır. Bu durum Batı etkisindeki Türk şiirinde zaman zaman değişiklik göstermişse de yukarıda verilen örneklerde görüldüğü gibi, halen devam etmektedir.

KAYNAKLAR

- ACAROĞLU, M. Türker, (?), *Dünya Atasözleri*, Kaya Yay., İstanbul.
- AHMED VEFİK PAŞA, (2000), *Lehçe-i Osmânî* (Haz.: Recep Toparlı), TDK Yay., Anka.
- AKBIYIK, Yaşar, (Mayıs, 1999), "Dede Korkut destanlarında dua motifleri", *Erdem*, C.12, S.34.
- AKKANAT, Cevat, (Ocak 2001), "Cemal Süreyya Şiirinde Geleneğin Görünüşü", *Dergah* S.131.
- AKSOY, Ömer Asım, (1991), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 6.bsk., İnkılâP Kitabevi, İstanbul.
- ALKAN, Ahmet Turan, (Mayıs, 1999) "Bir Dügün Gecesi Denemesi", *Düşünce Siyaset*, S.4.
- AMBLARD, Helene, (1995), *Mutlak* (Çev.: Mukaddes Yakupoğlu), Yapı Kredi Yay. İstanbul.
- ARİES, Philippe, (1991), *Batılının Ölüm Karşısında Tavırları*(Türkçesi: M.Ali Kılıçbay), Gece Yay., Ankara.
- ARSLAN, Mehmet, (2000), "Divan Şiirinde Satranç ve Satranç istilahları", *Osmanlı Edebiyat-Tarih-Kültür Makalaları*, Kitabevi Yay., İstanbul.
- ATALAY, Besim, (1939), *Divânu Lugati't-Türk Tercümesi*, TDK Yay., Ankara.

- BİRGİVİ, Muhammed bin Ali, (h.1218), *Vasiyetnâme* (Şerhi: Kadızâde İslâmbolî Ahmed bin Muhammed), et-Tıbaatü'l-Ma'mure, İstanbul.
- BALİ, Muhan, (1997), *Ağıtlar*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- BEYATLI, Yahya Kemal, (1961), *Kendi Gök Kubbemiz*, Yahya Kemal Enstitüsü Yay., İstanbul.
- BİRTEK, Ferit, (1944), *En Eski Türk Savları*, Ankara.
- CANAN, İbrahim, (1995), *Hadis Külliyatı Kütüb-i Sitte Terceme ve Şerhi*, Akçağ Yay., C.XV, Ankara.
- CEVİZCİ, Ahmet (1997), *Felsefe Sözlüğü*, Ekin Yay., Ankara.
- ÇAĞLAYAN, Bünyamin, (1998), *Divan Şiirinde Kerbela Mersiyeleleri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- ÇAMLİBEL, Faruk Nafiz, (1983), *Han Duvarları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- DEMİRCİ, Ömer-M. ACAR, (1992), *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Ağaç Yay., İstanbul.
- DEVELLİOĞLU, Ferit, (1984), *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi Yay., Ankara.
- DİLÇİN, Dehri, (2000), *Edebiyatımızda Atasözleri*, 2.bsk., TDK Yay., Ankara.
- ELÇİN, Şükrü, (1990), *Ağıtlar*, Ankara.
- ERGİNER, Gürbüz, (1997), *Kurban*, Yapı Kredi Yay, İstanbul.
- ESEN, Ahmet Şükrü, (1997), *Anadolu Ağıtları* (Haz.:Perter Naili Boratav), İletişim Yay., İstanbul.
- EYÜBOĞLU, E. Kemâl, (1973-1974), *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, 2 cilt, İstanbul.
- FENAYÎ(BAHTÎ), *Divân*, Millî Ktp., Yz.FB.330.
- FEVRİ, *Münâcât*, Millî Ktp., Mikrofilm Arşivi N: 3555.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, (?), *İnanç Sözlüğü*, Remzi Kitabevi Yay., İstanbul.
- HORATA, Osman, (1998), *Esrâr Dede(Hayatı, Eserleri, Şiir Dünyası ve Divânı)*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- HÜDAYÎ (Azîz Mahmud), (h.1287), *Divân*, İstanbul.
- Hüseyin Kâzım KADRİ, (1927), *Türk Lûgatı*, C.I, İstanbul.
- İBNÜ MÂCE, (1999), *Sünen*, Dâru's-Salâm, Riyâd.
- İSEN, Mustafa, (1993), *Acıyı Bal Eylemek/Türk Edebiyatında Mersiye*, Akçağ Yay., Ankara.

- İZ, Mahir, (1981), *Tasavvuf*, Med Yay., İstanbul.
- KABACALI, Alpay, (1997), *Gül Yaprığın Döktü Bugün AĞITLAR*, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- KALAFAT, Yaşar, (1998), *Eski Türk Dini İzleri*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara.
- KALAFAT, Yaşar, (2002), *Türk Halk İnançları I*, Kültür Bakanlığı Yay, Ankara.
- KARAKOÇ, Sezai , (1967), *Yazular III*, Fatih Yay., İstanbul.
- KEMAL, Yaşar, (1992), *Ağıtlar*, Toros Yay, İstanbul.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, (1994), *Çile*, b.d. Yay., İstanbul.
- KOCATÜRK, Saadettin, (2000), *Gülşehri ve Feleknâme*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- KRAMER, S.N., (1998), *Tarih Sümer'de Başlar* (Çev.:M.İlmiyye Çığ), TTK Yay., Ankara.
- KUDRET, Cevdet, (2000), *Örnekli Türk Edebiyatı Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- KURNAZ, Cemâl, (1996), *Hayâlî Bey Divânının Tahlihi*, MEB Yay. Ankara.
- “ “ , (1992), *Münâcât Antolojisi*, Ankara.
- LAWRENCE, D.H., (1996), *Klasik Amerikan Edebiyatı Üzerine İncelemeler* (çev.: Nesile Direkçigil) Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- LİNGS, Martin, (1980), *Antik İnançlar Modern Hurafeler* (Çev.: E. Hasman-U.Uyan), Yeryüzü Yayınları, İstanbul.
- LEYLÂ HANIM, (h.1299), *Divân*, İstanbul.
- MENGİ, Mine, (1983), “Eski Edebiyatımızın Mersiyelerine Toplu Bir Bakış”, Ege Üniv., *TDEAD*, C.II, İzmir.
- OKÇU, Naci, (1993), *Şeyh Galip(Hayati, Edebî Kişiliği, Eserleri, Şiirlerinin Umumî Tahlihi ve Divânının Tenkitli Metni) II*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1971), *Türk Mitolojisi*, C.I, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yay., Ankara.
- ÖGEL, Bahaeddin, (1991), *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, TTK Yay., Ankara.
- ÖZKÖK, Lütfi -Yüksel Peker, (1996), *1945 Sonrası İsveç Şiiri Antolojisi*, YKY, İstanbul.
- PALA, İskender, (1989), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, C.II, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- SAYILI, Aydın, (1982), *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda, Matematik, Astronomi ve Tıp*, TTK Basımevi, Ankara.

- SEYFÎ (Seyyid Seyfullah), (h.1288), *Câmi'ü'l-Ma'ârif*, Yahya Efendi Matbası, İstanbul.
- SEZGİN, Ahmet-Cengiz Yalçın, *Türk Edebiyatında Ölüm Şiirleri Antolojisi*, Ünlem Yay., İstanbul, 1993.
- SÜREYA, Cemal, *Sevda Sözleri* (Bütün Şiirleri), YKY, İstanbul, 1996.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, (1978), *Kamûs-i Türkî*, İstanbul.
- ŞİNASÎ-EBU'Z-ZİYÂ, (1268), *Durûb-ı Emsâl-i Osmânîye*, C.I, İstanbul.
- TANYERİ, Mehmet Ali, (1999), *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yay., Ankara.
- TARANCI, Cahit Sıtkı, (1964), *Otuz Beş Yaş*, Varlık Yay., İstanbul.
- TATÇI, Mustafa, (1998), *Hayretî'nin Dinî Tasavvufî Dünyası*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara.
- TEKİN, Talat, (Ocak, 1986), "İslâm öncesi Türk Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri)*, S. 409.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, (1980), *Yunus Emre Divânı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, (?), C.VII, Dergâh Yay.
- ULUDAĞ, Süleyman, (1998), "Ağıt", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV Yay., C.I, İstanbul.
- VEHBÎ (Sümbülzade), (h.1253), *Divân*, Kahire-Bulak Matbası, Mısır.
- YAZGIÇ, Suavi Kemal, (Şubat, 2001), "Ecel meleşine Övgü", *Dergâh*, C.XI, S. 132.
- YILDIRI, Celâl, (?), *Asrın Kur'an Tefsiri*, 13 cilt, Anadolu Yay., İzmir.
- ZAKİRÎ, *Divân*, Milli Ktp. Yz. A. 1977.